

УДК 82.09=112.2 РЕМ:159.954

Тітов Іван Геннадійович

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка*

Передера Олена Анатоліївна

*магістрант кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ Е.М. РЕМАРКА (НА ПРИКЛАДІ РОМАНУ «ТРИ ТОВАРИШІ»)

Стаття присвячена розгляду психологічних особливостей літературної творчості відомого німецького письменника Е.М. Ремарка. За допомогою біографічного методу виявлено життєві чинників становлення його творчої особистості, що у поєднанні з контент-аналізом роману «Три товариші» уможливило опис структури особистісних смислів письменника.

Ключові слова: *творча особистість, літературна творчість, біографічний аналіз, контент-аналіз, хронотоп, особистісні смисли.*

Постановка проблеми. Проблема розвитку творчої особистості набуває найбільш дискусійного характеру в контексті питання про взаємодію зовнішніх (насамперед соціальних) та внутрішніх (власне психологічних) чинників цього розвитку. Дослідження їхнього впливу на процес формування здібностей, обдарованості, таланту особистості є перспективним напрямком сучасної психології творчості, *актуальність* якого визначається недостатньою методологічною та методичною розробленістю проблеми. Одним із можливих аспектів її вирішення є побудова схеми вивчення творчої особистості у біографічному аспекті з залученням даних контент-аналітичної реконструкції психічної реальності видатної людини, її унікального особистого досвіду.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Історія становлення біографічного аналізу як психологічного методу з'ясування загальних закономірностей життєвого шляху особистості пов'язане з іменами Б.Г. Ананьєва, Ш. Бюлер, В. Дільтея, Г. Олпорта, М.О. Рибникова, З. Фрейда, В. Штерна та ін. [7]. Використання цього методу, що має на меті реконструкцію основних індивідуально специфічних фаз життєвого шляху особистості та відстеження визначальних факторів її розвитку [11], робить психологічне біографування достатньо інформативним методом дослідження творчої особистості (див., наприклад, творчі біографії Ф. Шаляпіна [3] або М. Врубеля [10]). Певне місце посідає біографічний жанр і під час дослідження творчої індивідуальності письменника, прикладом чому слугує здійснена П.А. М'ясоїдом спроба проаналізувати з позицій системно-діяльнісного підходу у психології життя видатного письменника М. Гоголя [12].

На відміну від біографічного методу процедури контент-аналізу текстів не набули широкого використання у психології творчості. Практично відсутні роботи, в яких би за допомогою контент-аналітичного методу здійснювалося моделювання саме психологічних особливостей авторів художніх текстів, що, на наш погляд, значно обмежує можливості феноменологію творчих проявів особистості.

З огляду на це, **мета** статті полягає у виявленні біографічних чинників літературної творчості Е.М. Ремарка та описі (за допомогою процедури контент-аналізу) структури особистісних смислів письменника, що відображені в тексті його роману «Три товариші».

Досягнення цієї мети потребувало вирішення наступних **завдань** дослідження: 1) здійсненні біографічного аналізу творчого шляху Е.М. Ремарка; 2) за допомогою контент-аналізу його роману «Три товариші» реконструювати особливості смислової сфери особистості письменника.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз базових структур творчого потенціалу талановитого письменника Е.М. Ремарка (1898-1970) у нашому дослідженні ґрунтується на

запропонованих В.О. Моляко [4] методологічних принципах біографічного аналізу:

- 1) констатація вираженої обдарованості, наявність значних досягнень у тій чи іншій сфері діяльності, так чи інакше закріплених достовірним способом;
- 2) виявлення принципово важливих періодів у житті видатної особистості та їхнього конкретного зв'язку зі створеними продуктами;
- 3) вивчення особливостей впливу макро- та мікросередовища буття творчої особистості на її творчу діяльність;
- 4) дослідження творчого «кредо» (творчих планів, стратегій) як суми мисленневих пошуків, етичної та естетичної оцінки світу, оточення, моральних ідеалів й ін. – усього того, що ми називаємо стратегією творчості в цілому, незалежно від того, наскільки усвідомлював її сам творець і наскільки вона була очевидною для інших;
- 5) особливої уваги потребує вивчення індивідуального стилю творчої діяльності – його витоків, розвитку, форм та особливостей прояву, реагування на різноманітні ускладнюючі умови, бар'єри, перешкоди, що впливають на розвиток задуму;
- 6) необхідно встановлювати настільки, наскільки це можливо, вплив творчості досліджуваної людини на оточення (на конкретну сферу творчості, на культуру, на сучасників та нащадків тощо).

Згідно з принципами біографічного аналізу, необхідно виявити конкретний зв'язок етапів формування та становлення обдарованої особистості письменника з певними періодами його життя. На нашу думку, доцільно розглянути його життєвий шлях, акцентуючи увагу на таких аспектах, як:

- 1) дитинство письменника, побутові та соціально-психологічні умови його проживання, стосунки з членами родини, атмосферу, що склалася в сім'ї, значущі події перших років життя, які вплинули на формування творчої особистості, тобто середовище розвитку;

- 2) рівень освіти, що здобувалася вдома та в навчальних закладах, залученість до культурного й соціального життя суспільства, етапи соціалізації;
- 3) вплив на творчу особистість тогочасних соціально-політичних подій та пануючого політичного режиму, а також такої надзвичайної ситуації як війна та безпосередня участь у воєнних діях;
- 4) розвиток творчого потенціалу письменника в роки іміграції; шляхи вдосконалення літературної майстерності на даному етапі;
- 5) сфера інтересів та захоплень досліджуваного на різних етапах його життя;
- 6) стан здоров'я, перенесені письменником фізичні чи психічні захворювання.

Ремарк народився в сім'ї із невисоким достатком. Його відносини з батьком не склалися, зате він був дуже близьким із матір'ю – Анною-Марією, хоча у перші три роки життя йому й не вистачало материнської любові та турботи, через старшого брата Ерїха, Теодора Артура, що народився на два роки раніше і був хворобливою дитиною. Мати віддавала первістку більшу частину своєї уваги, однак Теодор помер, проживши трохи більше п'яти років. На той момент у родині було вже троє дітей – з'явилися на світ ще двох молодших сестер.

Батько Ремарка працював палітурником, і в домі завжди було вдосталь книг. Хлопчик із дитинства багато читав, рано захопився літературою: любив Достоевського, Гете, Пруста, Цвейга та інших авторів. Спочатку він мріяв стати музикантом, потім – художником, і, нарешті, – великим письменником. Про своє дитинство та юність він говорить так: «Мої мрії не зустрічали розуміння ні вдома, ні у школі, не знайшлося й розумного порадирика, коли пробував зорієнтуватися у світі книг. Неможливо було уявити себе у майбутньому ніким іншим, окрім як поштмейстером, учителем або аптекарем» [18].

Зі спогадів сучасників нам відомо, що Ремарк ріс живим та мрійливим хлопчиком, захоплювався дуже багатьма речами. Особливо його цікавило те, що могло би справити враження на оточуючих (наприклад, певний час йому подобалися фокуси та гіпноз), він любив бути в центрі уваги, прагнув у всьому проявити себе [9; 13].

Освіту хлопчик розпочав у народній школі, де майбутнього письменника прозвали «брудником» за те, що вже в роки учнівства Еріх любив писати – «бруднити папір». Усі члени родини були віруючими католиками, тому не дивно, що по закінченню народної школи Ремарк вступив до католицького педагогічного училища. Після цього він вирішив продовжити навчання в королівській вчительській семінарії. Там він потоваришував із Фріцем Хьорстемайером, який виявився важливою постаттю в житті Еріха, надихнувши того на літературну діяльність і також ставши однією з ранніх втрат. Писати Еріх почав у сімнадцять років, ставши учасником літературного «Гуртка мрій». Проте Ремарк не належав до числа тих, чий талант розкрився у молодості. Йому знадобилися роки, щоб заговорити своєю мовою і знайти свої теми [17].

Дізнавшись про початок Першої світової війни, він не пішов добровольцем на фронт, як це зробили декотрі з його однокласників, але у 1916 році все одно був призваний до армії. Служба тривала три роки і залишила значний слід на особистості Ремарка, його ставленні до життя, дружби, кохання та всіх людських цінностей. Фронтове життя, яке він пізнав аж надто добре – приніс на собі в госпіталь смертельно пораненого товариша, сам був поранений у руку, ногу і шию – стало переламним моментом у його долі. Перша публікація автора (1916 р.) стосувалася саме солдатського життя юнака. Як і всі пізніші твори, вона була наповнена його особистими переживаннями та враженнями. Письменник завжди дуже тісно ідентифікував себе з головними героями своїх творчих доробок, а сюжетні лінії – з особливостями власного життєвого шляху.

Майбутнього письменника глибоко вразила смерть матері, причиною якої було захворювання на рак. Це відбулося, коли Еріху виповнилося дев'ятнадцять років. Переживши таку трагічну подію, згодом він навіть змінив своє друге ім'я Пауль на материне – Марія, підписуючи так у подальшому свої твори. Часто у творах Ремарка жіночий образ пов'язується з мотивами невиліковної хвороби та передчасної смерті [13].

У одному з небагаточисленних інтерв'ю Ремарк називає себе «войовничим пацифістом», і першим кроком, що виказував світогляд письменника й таке його ставлення до політики фашистської Німеччини, стала відмова ним від присудженого йому нагородження Залізним Хрестом I ступеня. Після завершення війни в 1919 році він повернувся до вчительської семінарії, щоб закінчити свою професійну освіту. Там молодий чоловік виявляє суспільну активність, очолюючи Союз вете-

ранів війни та представляючи інтереси об'єднання студентів у Берліні та Ганновері [17].

При тому, що Ремарк безсумнівно проявляє політичну активність, у свої двадцять років він все ще живе життям мрійника, мартить про любов, песимістичний, коли замислюється про своє майбутнє. Після втрати першої дружини батько Еріха бере шлюб вдруге. У будинку батька Ремарк обладнав на свій смак кабінет, де пише вірші, любовні листи і перший роман «Притулок мрій» (якого пізніше дуже соромиться), грає на роялі, малює, дає уроки музики й займається з відстаючими учнями, на зароблені гроші ходить у театр і на концерти. Багато читає, слухає лекції в народному університеті. І в той же час виступає в іншій іпостасі: у лейтенантській формі, з орденами на грудях, канчуком в руці і собакою на повідку прогулюється вулицями Оснабрюка, сидить вечорами в кафе і пивних, п'є, жартує, розмірковує про політику, розповідає небиліці [8].

Ключовим документом даного етапу життя стає лист Ремарка до Цвейга – письменника, що вже здобув популярність. Еріх звертається до нього із такими словами: «...Мені 23 роки, у батьків я був «хлопчиком для биття», бродив по країні, пас овець, працював на фабриці, служив в армії, самоучкою набирался знань, вчителював, писав. На даний момент у моїй долі все так переплелось і заплуталось, йде така жахлива творча боротьба (бо творчість для мене не літературна забава і не академічне заняття, але кровна справа, питання життя і смерті), що я гостро потребую доброго порадирика...». Відповідь Цвейга була доброзичливою і підбадьорливою, що, можливо, послужило вагомим поштовхом до подальшого розвитку Еріхом своїх творчих здібностей [18].

Варто зазначити, що Ремарк на одному місці не працював довго. Місяця його служби змінювалися одне за одним з інтервалом всього в декілька місяців. Неуспішну вчительську кар'єру він змінив на торгівлю надгробними пам'ятниками, грав по неділях на органі у психіатричній лікарні. У 1921 році Ремарк влаштовується до фірми гумових виробів «Континенталь каучук і гутаперча» і пише для газети, що нею видається, кілька рекламних статей. Співпраця з «Ехо Континенталь» швидко міцнішає. У березні того ж року він вперше підписується під листом до редакції ім'ям Еріх Марія Ремарк. Фірма відряджає його до Італії, Англії, Бельгії, на Балкани, в Туреччину і Швейцарію [13].

До нас дійшло близько ста робіт тієї пори. Вони незаперечно свідчать про злам у його творчості. Неоромантичні мрії постають місцем реалістичним сюжетам. Помітні проблиски здорово-

го цинізму. Ремарк знаходить нові, модні теми, дія часто відбувається в далеких країнах.

Першою дружиною письменника стала танцівниця Гльза Ютта (Жанна) Замбона. Одруження відбулося 14 жовтня 1925 року. Гльза Ютта, яка страждала на туберкульоз, надихнула Еріха на створення образів кількох літературних персонажів (Пат із «Трьох товаришів» та ін.). За своє життя Ремарк одружувався тричі (два рази на Гльзі Ютті Замбоні). Його оточувало дуже багато жінок, а найбільш відомим романом виявилися стосунки з Марлен Дітріх [5].

Ремарк прагнув піти від свого походження, від свого «різничного минулого». У 1926 році Ремарк навіть придбав дворянський титул: в обмін на 500 рейхсмарок його всиновив збіднілий дворянин Хуго фон Бухвальд. Еріх Марія замовив собі візитки з короною та ім'ям «фрайхерр фон Бухвальд».

У 1928 році в газетному варіанті вийшов роман «На Західному фронті без змін», а дещо пізніше, 1929 року, – у берлінському видавництві «Пропілесн-Ферлаг» була випущена і книга. Роман став справжньою сенсацією в Німеччині, принісши Ремарку миттєву славу. Через рік цей твір було екранізовано, а фільм навіть отримав Оскар. Набувши великих статків, почав колекціонувати картини та інші витвори мистецтва [17].

У 1932 році, коли вже йшла робота над романом «Пат» (який пізніше отримав назву «Три товариші»), у письменника почалися неприємності з німецькою владою. У квітні, за дев'ять місяців до приходу Гітлера до влади, Ремарк переїхав до Порто Ронко (Швейцарія), де на своїй віллі пізніше приймав емігрантів з Батьківщини. У 1933 р. в Німеччині його книги потрапили до списку заборонених. Гестапівці вилучали їх із продажу та публічно спалювали на площах під гаслом «За літературну зраду солдата Світової Війни, заради виховання народу в дусі войовничості!». Ремарк був пригнічений, скаржився на втому, хворів і продовжував багато пити.

У 1938 р. письменника позбавили німецького громадянства. Марлен Дітріх допомагає Ремарку отримати американську візу, і у 1940 році він приїжджає до США, з часом подає документи на отримання повного громадянства [13].

У Нью-Йорку Ремарк спілкується з представниками театральних кіл, німецькими та російськими емігрантами. А тим часом у Німеччині нацисти заарештовують його сестру Ельфріду і засуджують до смертної кари «за обурливу пропаганду на користь ворога і підлив обороноздатності». Еріх був глибоко вражений загибеллю сестри. У

1945 році він завершив роман «Тріумфальна арка» і почав роботу над романом про коцнтабір нацистів «Іскра життя», який мав намір присвятити її пам'яті. Цей рік був щедрим на смерті – друга дружина батька Еріха покінчила з собою [5].

Після дев'яти років життя в Америці Ремарк повернувся до Європи. Він важко хворів. Діагноз – хвороба Мен'єра. Але не тільки фізичне нездужання мучило письменника. Куди сильніше страждав він від постійних депресій і душевного сум'яття. Стан його був таким серйозним, що Ремарк вирішив звернутися за професійною допомогою. Психоаналіз, проведений Карен Хорні, знайшов коріння неврастенії у глибокому дитинстві. Невпевненість у собі, у тому, що він заслуговує любові, складнощі у відносинах з протилежною статтю виросли, на думку психоаналітика, із браку материнської ласки у перші три роки життя Еріха. Ремарк соромився себе і злився на свою недосконалість і у майбутнє дивився з похмурым песимізмом.

У 1952 році лікарі поставили ще один діагноз – діабет печінки. Тим не менш Ремарк з'їздив на батьківщину в Оснабрюк, де зустрівся з батьком і сестрою Ерною [17].

Під час відвідин Німеччини у 1962 р. Ремарк дав інтерв'ю, в якому виступив проти спорудження Берлінської стіни, а також нагадав про те, що його сестра була страчена нацистами, а сам він був позбавлений громадянства [5].

У 1967 році уряд ФРН прийняв рішення про нагородження Еріха Марії Ремарка Великим Хрестом за заслуги. У 1968 році Німецька академія мови та поезії обрала Ремарка членом-кореспондентом.

Помер письменник у 1970 році від аневризми аорти [13].

Виходячи з фактів описаного життєвого шляху, можна припустити, що виховання та навчання майбутнього письменника заклало основи успішного розвитку та реалізації творчих здібностей Еріха. Ще дитиною він доторкнувся до мистецтва, зокрема саме до світу літератури, який він відкрив для себе, у першу чергу, завдяки професії батька. На розвиток його особистості суттєво вплинуло домашнє навчання, надане матір'ю, а пізніше – і самоосвіта.

В.Л. Дранков, розглядаючи багатогранність здібностей як загальний фактор художнього таланту, наводить досить широкі дані щодо поєднання літературної та художньої творчості у низки письменників та поетів минулих часів, сучасних письменників та поетів Європи, Америки та Росії [3]. На прикладі біографії

Ремарка, ця теза також виявляється справедливою. Письменник із дитинства захоплюється різноманітними видами мистецької діяльності, виявляє акторську обдарованість, здібності до поезії, малювання, музики.

Хлопчик отримав педагогічну освіту, проте вона не була блискучою й до того ж переривалася участю у воєнних діях.

Еріх багато подорожував, накопичуючи велику кількість вражень, що яскраво відображується у його творчості, позначаючись на збагаченні сюжетів та літературних хронотопів, що підтверджує гіпотезу про значення обсягу та різноманітності наявних у людини знань для розвитку її творчого потенціалу. Набутий досвід є «матеріалом» для здійснення творчого процесу, основою, оперуючи якою письменник має можливість створювати оригінальні комбінації, аналогії, реконструкції. Іншими словами, знання відіграють базову роль для втілення людиною різних стратегій творчості, є однією з головних структур творчого потенціалу.

На думку О.І. Кульчицької, творчо обдаровану людину формує поєднання задатків (вроджених анатомо-фізіологічних особливостей людини), особливих соціальних умов розвитку та набутих у них психічних якостей – волі, наполегливості і мотивації до успіху. Дослідниця вважає, що до вродженого у цій єдності належить високоенергійна психіка, яка відрізняється високою сенсорною чутливістю, реактивністю, силою і рухливістю нервової системи, наявністю творчих здібностей і дивергентного (оригінального, творчого) мислення [4]. Проте, А.Г. Маклаков підкреслює, що властивості темпераменту не визначають творчої обдарованості людини. Великі здібності можуть зустрічатися однаково часто при будь-якому темпераменті. Серед видатних талантів у кожній сфері діяльності можна знайти людей з різним темпераментом. Якщо взяти, наприклад, найбільших російських письменників, то у О.С. Пушкіна ми можемо відзначити яскраві риси холеричного темпераменту, у О.І. Герцена – сангвінічного, у М.В. Гоголя і В.А. Жуковського – меланхолійного, у І.А. Крилова та І.О. Гончарова – флегматичного [8]. Також наявність творчих здібностей і дивергентного мислення не може

ідентифікуватися з анатомо-фізіологічними особливостями, притаманними індивіду від народження, адже ці властивості формуються у діяльності.

У різних галузях діяльності обдаровані люди демонструють схожі особистісні якості. Завдяки застосуванню біографічного методу було доведено, що такими якостями є наполегливість, працездатність, одержимість, буремний дух, схильність до ризику, інтуїція, упевненість у собі та інші. Д. Ландро вважає, що талановита людина має якусь одну з перелічених найбільш розвинену якість, яка і створює успіх, хоча одночасного їй можуть бути притаманні й інші. Крім цього відзначається, що зазвичай для обдарованої людини характерними є поява чітко виражених інтересів до певного виду діяльності ще у дитячому віці, зосередженість на цій роботі, захопленість, здатність втілити свої ідеї в життя (створити творчий продукт), виявити наполегливість у творчій діяльності [4].

Можна говорити, що більшість перерахованих особистісних якостей спостерігалися й у Ремарка, активний період діяльності якого на письменницькій ниві тривав більше сорока років, незважаючи на перешкоди та труднощі, котрі часто виникали на його життєвому шляху.

Оскільки «особистісно-біографічне потужно вторгається у творчий процес та у перетвореному вигляді входить до самої тканини художнього твору» [7, с.106], наступним етапом нашого дослідження став контент-аналізу роману Е.М. Ремарка «Три товариши». Але перед тим, як перейти до опису конкретних результатів контент-аналізу, коротко зупинимось на деяких вихідних теоретичних аспектах його проведення.

Досвід психологічних та соціологічних досліджень художніх текстів вказує на те, що використання звичних прийомів контент-аналізу не є досить ефективним. Художньо-організовані повідомлення не потребують принципово нового контент-аналітичного підходу, але вимагають виявлення його специфіки.

Традиція у виборі об'єкту дослідження настільки стійка, що можна навіть говорити про концепцію несумісності методу контент-аналізу з даного роду текстами. Сутність обмежень зво-

диться до наступного: основна вимога наукового опису – свобода від суперечностей – виключає принципову багатозначність художніх текстів [6].

Специфіка художньо закодованої інформації полягає в неявному змісті, представленість якого в тексті часто не рівнозначна наявності відповідних одиниць мови. В.В. Сазанов припускає, що мовні одиниці, які складають текст, володіють двома рівнями значення: 1) мовний знак, що потрапляє до твору, має заздалегідь дане значення – лексичне; 2) вбудовані до тексту знаки в його межах пересемантовуються залежно від контексту – контекстуальне значення. Подібної трансформації зазнають значення не тільки лексичних одиниць (слів), але й одиниць синтаксису (речень і комплексів речень). Таким чином, неявний зміст тексту має знаковий прояв і фіксується у знаках вторинної системи [15].

В якості методологічної основи для виділення ознак мінімальної смислової одиниці художнього тексту та встановлення формалізованих його меж приймається теорія художнього висловлювання [1]. До критеріїв операціоналізації належать зміна мовного суб'єкта та специфічна композиційна завершеність висловлювання.

Оле Хольсті, методом контент-аналізу досліджуючи війну 1914 р. в аспекті прийняття рішень усіма сторонами, що брали в ній участь, запропонував використовувати в якості категорій теми, а не слова. Він сформулював правила виділення такої теми: 1) тема не може виходити за межі абзацу; 2) нова тема виникає, якщо відбувається зміна: а) того, хто сприймає; б) того, хто діє; в) мети; г) категорії [14].

Аналізуючи тексти, зокрема й художні, на думку М.М. Бахтіна, можна вивчати та розуміти й особистість, і культуру. Створення текстів, які несуть в собі смисли, – є актом вільної творчості, результатом духовної активності людини, її особисте послання іншим. Творчість він розуміє як зміну сенсу, як перехід до іншого значення. Мовою смислів можуть бути символи, звідси – ідея розробки символології як нового методу гуманітарного пізнання. Важлива роль у теорії Бахтіна надаєть-

ся категорії хронотопу. Вчений зазначає, що «всі абстрактні елементи роману – філософські та соціальні узагальнення, ідеї, аналізи причин і наслідків і т.п. – тяжіють до хронотопу і через нього наповнюються плоттю і кров'ю, долучаються художньої образності». Хронотоп лежить в основі художніх образів твору. Але й сам він є особливого типу образом, можна сказати, праобразом. Його своєрідність у тому, що сприймається він не безпосередньо – але асоціативно-інтуїтивно – із сукупності метафор і безпосередніх замальовок часу-простору, які містяться у творі.

Отже, зважаючи на специфіку контент-аналізу художніх текстів, категоріями нашого дослідження виступають смислові одиниці тексту (категорії), що належать до вторинної знакової системи і через поняття хронотопу відображають певні контекстуальні значення, фіксація яких обмежена правилами виділення теми (одиниці квантифікації).

Теоретичну основу аналізу становлять загальнофілософські принципи, а також наукові доробки М.М. Бахтіна, О.М. Леонтьєва, Б.С. Братуся, А.Ю. Агафонова. Зокрема, для виділення вичерпного кола категорій була використана рівнева структура особистісних смислів, розроблена Агафоновим на основі узагальнення наукових поглядів згаданих науковців та інших дослідників, що займалися дослідженнями в даній галузі [16].

Першим рівнем у такій системі є рівень біологічно обумовлених смислів. Вони виникають на базі відчуттів й обумовлюють функціонування організму і його реакції на фізичний вплив навколишньої дійсності. Тут смисли представлені як неусвідомлювані медіатори біологічної адаптації організму до змін навколишнього середовища. Безсумнівно, цей рівень смислів не можна назвати особистісним, оскільки ці смисли обумовлені не особистістю, або людиною, а самою природою життя всього живого. Це, радше, передсмисли, будівельний матеріал, на підставі якого виникає відчуття реальності. До даного рівня можна віднести екологічні категорії.

На другому рівні смисли носять індивідуальний характер і відображають потребу сферу особистості. Це ще слабоусвідомлювані утворення, що виражають відношення мотиву до ме-

ти. У якості цілей, що мотивують це відношення, виступають бажання, елементи предметного світу й обмеження соціального оточення. Часові межі обумовлюються контекстом ситуації, смисли локалізуються або в «теперішньому», або в «недалекому минулому». Цим обумовлюється й основна функція смислів цього рівня – адаптація індивіда до навколишніх умов соціальної дійсності. Відношення до елементів дійсності будуються на певних знаннях, які носять характер уявлень, а самі елементи реальності постають у свідомості в номінативній формі. Смисли другого рівня проявляються у гносеологічних та соціокультурних категоріях.

Третій рівень представляють власне особистісні смисли. Це стійкі особистісні утворення, що опосередковують всю життєдіяльність людини. На цьому рівні смисли виступають у вигляді ціннісних орієнтацій особистості, основна функція яких полягає в інтегруванні особистості в нові умови соціального життя. Особистісні смисли відображують аксіологічні та суб'єктивно-особистісні категорії.

Четвертий рівень системи особистісних смислів охоплює смисложиттєві відношення людини. Це вже не комплекс окремих ставлень до себе, інших, світу. Це цілісне сприйняття людиною свого життя як значущості. Часова перспектива охоплює широкий спектр подій минулого, теперішнього і майбутнього. Особистісні смисли на цьому рівні виконують функцію генералізації та операціоналізації смислів нижчих рівнів і виступають в якості смисложиттєвих орієнтацій особистості. Даний рівень смислів знаходить вираження в онтологічних категоріях.

Відповідно до процедури та теоретичного обґрунтування, у наведеному контент-аналітичному дослідженні була прийнята наступна категоріальна модель:

- 1) онтологічні категорії, що представлені такими дихотомічними смисловими одиницями аналізу тексту (темами): життя – смерть; дух – матерія; впорядкованість – хаос;
- 2) аксіологічні категорії: добро – зло; вдосконалення – деградація; термінальні цінності – інструментальні цінності;

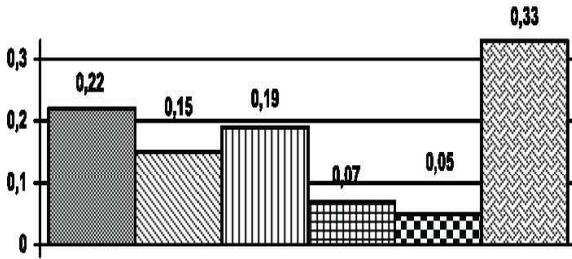
- 3) гносеологічні категорії: раціональне – чуттєве; вроджене – набуте; детермінованість – свобода волі;
- 4) екологічні категорії: заселена реальність – безжиттєва; живе – мертво; природне – штучне;
- 5) соціокультурні категорії: мир – війна; злагода – криза; інновації – традиції;
- 6) суб'єктивно-особистісні категорії: ідентифікація – автономізація (відчуженість); оптимізм – песимізм; активність – пасивність.

Для з'ясування питомої ваги змістовних категорій у тексті (К) нами була використана формула: [2].

$$K = \frac{\text{кількість одиниць аналізу, що фіксують дану категорію}}{\text{загальна кількість одиниць аналізу}}$$

Узагальнені результати підрахунків за проведеним контент-аналітичним дослідженням Е.М. Ремарка «Три товариші» подано на рис. 1.

Отримані результати дають нам змогу сформулювати уявлення про структуру особистісних смислів Е.М. Ремарка, що відображені у тексті його роману «Три товариші». Найбільш яскраво представлені в отриманих за допомогою процедури контент-аналізу даних суб'єктивно-особистісні та онтологічні категорії. Відповідно до теорії рівневої структури смислів А.Ю. Агафонова ці категорії належать до третього та четвертого рівнів, які є ієрархічно найвищими, й характеризуються когнітивною складністю особистісних конструктів (що виражається через конструкти мовні), їх гнучкістю та метафоричністю. Структура смислів письменника може вважатися стійкою. Вона опосередковує всю життєдіяльність людини, зокрема її творчість. На відміну від адаптації, процесу пристосування, що спрямований на підтримку життєдіяльності людини у певних умовах, інтеграція особистості припускає активне, усвідомлене підтримання певної напруги для творчої реалізації своїх можливостей в умовах соціальної взаємодії.

Онтологічні категорії	Аксіологічні категорії
Гносеологічні категорії	Екологічні категорії
Соціокультурні категорії	Суб'єктивно-особистісні категорії

Рис. 1. Питома вага контент-аналітичних категорій у тексті роману Е.М. Ремарка «Три товариші».

Ремарк як творча особистість наближається у своєму романі до цілісного сприйняття життя, терпимості до протиріч та невизначеності. Ставлення до себе, його Я-концепція, визначаються ідентичністю себе як суб'єкта життя, за яке людина несе відповідальність. При цьому часова перспектива автора має безперервний характер, смисли минулого, сучасного і майбутнього синхронізуються в контексті ситуації. Здатність вільного структурування часових аспектів суб'єктивної реальності говорить про цілісність творчої особистості, яка переживає цей стан.

Серед онтологічних категорій найбільш значимую виявилась категорія смерті. Серед аксіологічних – зло та термінальні цінності. У гносеологічному аспекті виявляється перевага чуттєвого компоненту, а в числі екологічних категорій роману на перший план виходять заселеність сконструйованої реальності та штучність. Криза і війна домінують відносно зображених соціально-культурних умов. Нарешті, найяскравіше представлена суб'єктивно-особистісна категорія активності людини. Даний перелік є характеристикою як зовнішнього світу, де відбувалося становлення письменника, так і внутрішнього плану автора. У

цьому яскраво прослідковується вплив соціально-історичного контексту розвитку особистості Ремарка та створення роману. Через ставлення своїх героїв письменник розкриває власний досвід життя у воєнні та повоєнні роки кризи. В описах переважають неблагополучні урбаністичні пейзажі, серед сюжетних ліній наявна тенденція до трагічності. Ремарк чуттєво, але в той же час об'єктивно сприймає й зображує реальність, зберігаючи відносну рівновагу між духовним та матеріальним, порядком та хаосом, оптимізмом та песимізмом, деградацією та вдосконаленням й ін. Як будь-яка творча людина він бачить шлях розвитку у інноваційному підході та активній позиції.

Таким чином, зі сказаного вище випливає, що для Ремарка притаманні такі особливості його індивідуального хронотопу, як особистісна ідентичність, когнітивна складність, широка часова перспектива та смислове ставлення до реальності. Можна припустити, що дані характеристики є важливими для успішної реалізації творчих здібностей на літературній ниві. Результати контент-аналітичного дослідження продуктів діяльності літературно обдарованої особистості також свідчать про безпосередній вплив умов життя на розвиток та формальні і змістові компоненти втілення творчого потенціалу людини.

Висновки та перспективи подальших розвідок. У ході нашого дослідження життєвого шляху та творчості Е.М. Ремарка було з'ясовано, що серед біографічних чинників, які вплинули на розвиток та становлення його особистості, особливо значущими виявилися раннє близьке знайомство з мистецтвом (у тому числі з літературою), багатогранність здібностей та захопленість, значний обсяг знань і вражень, отриманих протягом життя. Результати контент-аналізу тексту одного з найвизначніших романів письменника «Три товариші» дають нам змогу сформулювати уявлення про структуру особистісних смислів Е.М. Ремарка. Найбільш яскраво в ній за допомогою мовних засобів художнього твору відображені суб'єктивно-особистісні та онтологічні категорії, які свідчать про когнітивну складність особистісних конструктів автора, їхню гнучкість та метафоричність. Таким чином, кількісний аналіз смислових одиниць текс-

ту сприяє поглибленню знань про особистість творця, отриманих за допомогою дослідження фактів біографії. Подальші розвідки, на нашу думку, мають лежати у сфері поєднання «зовнішнього» (біографічного) та «внутрішнього» (контент-аналітичного) методів вивчення чинників літературної художньої творчості, на стику яких і знаходяться автобіографічні художні тексти, котрі несуть для дослідника найбільш системні психологічні знання як про творчу особистість, так і про шляхи її формування.

Як засвідчили результати нашого дослідження, перспективним для психології творчості є подальша розробка процедури контент-аналізу художніх текстів, зокрема на основі категорії хронотопу, запропонованої М.М. Бахтіним. Хронотоп як смислова одиниця тексту може слугувати не лише для змістовного розуміння та мистецькознавчого тлумачення художніх творів, але й для психологічного вивчення особистості творця. Широке застосування біографічного методу може стати основою для з'ясування загальних закономірностей розвитку творчих здібностей, встановлення факторів, що сприяють чи перешкоджають цьому, виявлення особистісних якостей, притаманних творцям. Також потребують подальшого уточнення принципи здійснення біографічних досліджень у галузі психології творчості з метою стандартизації процедури та уніфікації форми отриманих результатів, що в цілому й окреслює *перспективи подальших розвідок у цьому напрямку*.

Список використаних джерел

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / Михаил Михайлович Бахтин. – М. : «Искусство», 1979. – 353 с.
2. Григорьев С.И. Основы современной социологии. Учебное пособие / Станислав Иванович Григорьев, Юрий Ефимович Раствов. – Барнаул : Изд-во Алтайского государственного университета, 2001. – 252 с.
3. Дранков В.Л. Природа таланта Шаляпина / В.Л. Дранков. – Л. : Музыка. Ленингр. отделение, 1973. – 215 с.

4. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / [За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики] . – Житомир : Вид-во Рута, 2006. – 320 с.
5. Игнашов А. Мой добрый знакомый Ремарк / А. Игнашев // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://emremarque.ru/press1.html>.
6. Куркин В.В. Контент-анализ художественных текстов / В.В. Куркин // Социс. – 1991. – № 6.
7. Логинова Н.А. Биографический метод в свете идей Б.Г. Ананьева / Н.А. Логинова // Вопросы психологии. – 1986. – №5. – С. 105-112.
8. Маклаков А.Г. Общая психология / А.Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2001 – 592 с.
9. Мартон Р. Э.М. Ремарк: «Береги себя, мой ангел». Интимный портрет писателя / Рут Мартон; пер. Александр Анваер. – М. : Арт-флекс, 2001. – 192 с.
10. Моляко В.А. Психологический анализ творческого потенциала М.А. Врубеля // Психология творчества : школа Я.А. Пономарева / [Под ред. Д.В. Ушакова]. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. – С. 394-407.
11. Моргун В.Ф. Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник. 2-ге видання / В.Ф. Моргун, І.Г. Тітов. – К. : Видавничий Дім «Слово», 212. – 464 с.
12. М'ясоїд П.А. Замість післямови : Аналіз одного життя (верифікація системно-діяльнісного підходу) / П.А. М'ясоїд // Загальна психологія : Навч. посіб. – К. : Вища школа, 2001. – С. 455-476.
13. Надежин Н.Я. Эрих Мария Ремарк / Николай Яковлевич Надежин. – М. : Аванта+, 2011. – 192 с.
14. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации / Георгий Георгиевич Почепцов. – К. : «Ваклер», 2001. – 656 с.
15. Сазанов В.В. Об исследовании ценностей в массовой информации / Владимир Валерьевич Сазанов // Семиотика средств массовой коммуникации. – М. : Изд-во МГУ, 1973. – Ч. I.
16. Серый А.В. Структурно-содержательные характеристики системы личностных смыслов / Андрей Викторович Серый // «Сибирская психология сегодня: Сборник научных трудов». – Вып. 2. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2003. – 410 с.

17. Шнайдер Т.Ф. Воинствующий пицифист? / Томас Ф. Шнайдер. – Оснабрюк, 1993 г. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : //www.em-remarque.ru/publ/voinstvuyuschiy-pazifist.html](http://www.em-remarque.ru/publ/voinstvuyuschiy-pazifist.html).

18. Штернбург фон В. Как будто все в последний раз / Вильгельм фон Штернбург // Иностранная литература. – 2000. – № 10.

И.Г. Титов, Е.А. Передера

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРНОГО
ТВОРЧЕСТВА Э.М. РЕМАРКА (НА ПРИМЕРЕ РОМАНА
«ТРИ ТОВАРИЩА»)**

Статья посвящена рассмотрению психологических особенностей литературного творчества известного немецкого писателя Э.М. Ремарка. С помощью биографического метода выявлены жизненные факторы становления его творческой личности, что в сочетании с контент-анализом романа «Три товарища» позволило описать структуру личностных смыслов писателя.

Ключевые слова: творческая личность, литературное творчество, биографический анализ, контент-анализ, хронотоп, личностные смыслы.

I.G. Titov, O.A. Peredera

**PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF E.M. REMARK
LITERARY CREATIVITY (ON INSTANCE
OF THE NOVEL “THREE FRIENDS”)**

In scientific work an attempt of psycho-biographical reconstruction of famous German novelist E.M. Remark’s vital way as well as the content-analytical interpretation of the meaning structure of his novel “Three Friends” is made.

Based on methodological principles of biographical analysis, described by V. Molyako, the most important periods of writer’s life were separated and their connection with his creativity was stated. Also the influence of micro- and macro-environment on the development of writer’s personality and his creative activity was set.

The content-analytical procedure allowed separating within the novel “Three Friends” some ontological, axiological, gnosiological, ecological, socio-cultural and subject-personal categories as well as their

quantification. It has been shown that subject-personal (identification, pessimism, activity) and ontological (death) categories are mostly represented. Among axiological categories evil and terminal values are dominating. In gnosiological aspect the sensitivity component prevails and among ecological categories the theme of constructed reality and its artificiality is shown up brightly. Crisis and war dominate in depicted socio-cultural life. This is the way of socio-historical context influence on Remark's personality development and creating of the novel.

Key words: *creative personality, literary creativity, biographical analysis, content-analysis, chronotop, personal meanings.*

Надійшла до редакції 2.09.2012 р.